Bill No. 5/07-08

62

2008-0521

(जगदीशी) अवच्छेदकत्व निरुक्ति of जगदीश तर्कालंकार – Loose leaves lithoprint edn., Publication place and date not given, but probably published from Benares.

1265

10

अथजागदीश्यवच्छेदकत्वनिरुक्तिःप्रारभ्यते ॥

श्रीगणेशायनमः नन्ववच्छेदकत्वमिह न स्वरूपसम्बन्धविशेषः सम्भवति वलयोर्धर्म्मिगुरौ न तदभावात् प्रमेयधूमत्वकम्बुग्रीवादिमत्त्वप्राणाया
त्त्वगुणत्वादेरन्यथात्वेन तेन रूपेण साध्यतायां व्यभिचारिण्यतिप्रसंगात् नाप्यनतिरिक्तवृत्तित्वं प्रतियोगितायाः स्वरूपसम्बन्धात्मिकायाः प्र
तिव्यक्तिभिन्नत्वेन धूमत्वादेरपि तदनतिरिक्तवृत्तित्वात्। नच तथाविधयत्किंचिदेकाभावप्रतियोगितासामान्यशून्यावृत्तित्वं तत् अत एवाति
रिक्तसामान्याभावस्याभावे धूमत्वादेरप्यनवच्छेदकत्वापातादग्रे तत्साधनमपि साधु संगच्छत इति वाच्यं वन्हिघटवृत्तिद्वित्वनाशानाश
दहनवृत्तिद्वित्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावप्रतियोगितानतिरिक्तवृत्तिवन्हित्वादावतिप्रसंगात् एतेनान्यूनवृत्तित्वविशेषितमपिप-
रास्तम् अत एव नानाप्रतियोगिवृत्त्येकप्रतियोगितांगीकारेऽपि न निस्तारः लघुरूपसमनियतगुरुरूपेण साध्यतायां सद्धेतावव्याप्तिः ताद-
शानवच्छिन्नत्वाप्रसिद्धेरिति चेन्न प्रतियोगितावच्छेदकानतिरिक्तवृत्तित्वस्य विवक्षितत्वात्। स्वसमानवृत्तिकं चावच्छेदकं यासंतत्वञ्च
स्वपर्य्याप्त्यधिकरणपर्याप्तिवृत्तिकत्वं यावत्त्वादिकन्तु न तथा पर्य्याप्तिश्चायमेको घट इमौ द्वाविति प्रतीतिसाक्षिकः स्वरूपसंबंधविशेष एव-
त्रित्वादिकमपि न द्वित्वादिसमानवृत्तिकमिति द्वित्वादिना साध्यतायां नाव्याप्तिः घटकञ्चावच्छेदकत्वं स्वरूपसम्बन्धविशेषः एवञ्च यद्ध-
र्मावच्छिन्नेत्यत्र यद्धर्मान्यूनवृत्तिधर्मावच्छिन्नेति वक्तव्यं तेनोक्ताव्याप्तिनिरासः। वस्तुतस्तु तदवच्छिन्नप्रतियोगिताकाभाववत्संबद्धस्ववि
शिष्टसामान्यकत्वं स्वविशिष्टसम्बन्धिनिष्ठाभावप्रतियोगितानवच्छेदकतत्कत्वं वा तदनतिरिक्तवृत्तित्वं वक्तव्यम् अत एव सत्तावान् जाते रि-
त्यादौ जातिमन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकगुणान्यत्वविशिष्टसत्तात्वतुल्यवृत्तिकत्वेऽपि सत्तात्वस्य न क्षतिः एवं स्वविशिष्टसंबंधिनिष्ठा- राम
भावप्रतियोगितानवच्छेदकावच्छेद्यत्वं वोध्यं तादृशप्रतियोगिताश्च विशिष्योपादेयाः नानागुरोरवच्छेदकत्वं विना दुर्व्वचत्वं प्रतियोगित्वसम्ब ३

न्धित्वञ्च साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन बोध्यमतो न सम्बन्धभेदमादाय दोषः। कालिकविशेषणताविशेषेण च साध्यतायां तादृशप्रतियोगिताव-
च्छेदकत्वमनित्यतत्त्वव्यक्तित्वे प्रसिद्धम् अभावश्च प्रतियोगिव्यधिकरणो बोध्यः। न च मौलमिदमीयञ्च प्रतियोगिवैयधिकरण्यमनुपादेयं संयोग
त्वाद्यवच्छिन्नाभाववति संयोगत्वादिविशिष्टस्य वृत्तेर्गुणादिनिष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकद्रव्यत्वत्वद्रव्यमात्रसमवेतत्वाद्यवच्छिन्नाभावव
ति चात्र मेरव्याप्त्यतिव्याप्त्योरनवकाशादिति वाच्यं धूमवान् वह्नेरित्यादावतिव्याप्तेः तत्कत्वेऽपि कालावच्छेदेनापि महानसादौ किंचित्संयोगेन वर्त
तेयेन वह्निमदयोगोलकनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगितावच्छेदकायोगोलकावृत्तिद्रव्यत्वाद्यवच्छिन्नाभाववद्वृत्तित्वं धूमत्वविशिष्टस्य संभाव्ये
त। प्रतियोगितयोरेकसंबन्धावच्छिन्नत्वस्य विशेषणताविशेषावच्छिन्नत्वस्य वा विवक्षणे पुनरनुपादेयमेव प्रतियोगिवैयधिकरण्यद्वयम् यत्रा
धिकरणे व्यभिचारस्तदन्यत्वत्वतदन्यत्वप्रकारकप्रमाविषयत्वत्वसाध्यवत्त्वप्रकारकप्रमाविषयत्वत्वादीनां साध्यतावच्छेदकविशिष्टसाध्यवन्नि
ष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वाद्धेतुतावच्छेदकविशिष्टहेतुमन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वाच्चातिव्याप्तेरनवकाशात् तथा च वि-
शेषणताविशेषावच्छिन्नयद्धर्मविशिष्टसम्बन्धिनिष्ठाभावप्रतियोगितानवच्छेदकावच्छेद्यत्वं तत्संबन्धावच्छिन्नसाधनसमानाधिकरणात्य-
न्ताभावप्रतियोगितासामान्ये नास्ति साधने तद्धर्मविशिष्टसामानाधिकरण्यं व्याप्तिरिति पर्यवसितोऽर्थः यत्र सद्धेतुविशेषे साध्यतावच्छेदकं न
प्रतियोगितावच्छेदकं तत्रैवेयं रीतिरुपादेयेत्यपि वदन्ति गौरवप्रतिसंधानदशायामपि कम्बुग्रीवादिमान्नास्तीति प्रतीतिबलात् गुरुरपि धर्मो
ऽवच्छेदकः प्रतियोगितायाः। न चास्यास्तत्प्रतियोगिकाभावमात्रमवलम्बनं तथाविधयत्किंचिद्व्यक्तिसत्त्व एव तादृशप्रतीतेरनुदयात् अत एवैक
घटवति भूतले कम्बुग्रीवादिमान् नास्तीति शब्देन प्रमाणं प्रमाणञ्च घटसामान्यशून्येन चेदेवं लघुरूपसमनियतानां गुरूणामव्याप्यतापत्तिः गु

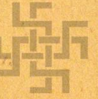
एणादिगुणकर्मान्यत्वविशिष्टसत्तादिसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वनिष्ठायाः प्रतियोगितायालाघवेनद्रव्यादिनिष्ठाभावप्रतियो
गितावच्छेदकत्वत्वेनैवावच्छेदात्तत्तदवच्छेदकत्वेऽप्यर्कीनांचप्रातिस्विकरूपेणाभावानांयुगसहस्रेणापिज्ञातुमशक्यत्वात् एवंद्रव्यत्वादिवि
शिष्टद्रव्यत्वादेरव्याप्यत्वप्रसंगोऽप्यनुसन्धेयः उपदर्शितप्रकाराणामपिस्वत्वादिघटितत्वेनदुर्ज्ञेयत्वात् अतएवघ्राणग्राह्यगुणत्वादिनासा-
ध्यतायांद्रव्यत्वादेर्व्यभिचारित्वं साधुसंगच्छत इत्यपिकेचिदितिकृतंपल्लवितेन ॥ इत्यवच्छेदकत्वनिरुक्तेः शिरोमणिः ॥ अथावच्छेदकत्वनिरु
क्तिः ॥ इहानवच्छेदकत्वमित्यत्रावच्छेदकत्वमवच्छेदकत्वपदार्थः विशिष्टसत्तात्वसमनियतस्यसत्तात्वस्यलघुनोपितविशिष्टाभावस्यप्रति-
योगितावच्छेदकत्वंगुणादावपिसत्तानास्तीतिप्रतीतिप्रसंगात् पृथिवीसमवेतत्वासमनियतस्यापिचसमवेतत्वस्यपृथिवीसमवेताभावप्रति
योगितावच्छेदकत्वमनतिप्रसंगात् एवंघटरूपत्वस्यासमनियतमपिरूपत्वंव्यधिकरणसंयोगादिसम्बन्धावच्छिन्नघटरूपाद्यभावस्यप्रतियो
गितावच्छेदकमतःसमनैयत्यमकिंचित्करंयस्यावच्छेदकत्वस्वीकारेऽतिप्रसंगाद्यभावः सएवावच्छेदकउत्ताशयेनाहसंभवतीति अतिप्रसंगा
द्यनापादकेलघौसंभवतीत्यर्थः प्रमेयधूमत्वस्यतादृशप्रतियोगितावच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरणधूमत्वात्ततिरेकादाह। कंबुग्रीवेति नचकंबु-
ग्रीवादिमत्त्वंकंबुग्रीवादिव्यक्तिरेवसाचप्रत्येकंहेतुमन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदिकैवेतिकुतोनिव्याप्तिरितिवाच्यं परम्परयासंस्थानगतकं
बुग्रीवात्वादिनानिमत्त्वस्यैवसाध्यतावच्छेदकत्वात् तस्यचपरंपरयावच्छेदकत्वकल्पनामपेक्ष्यलाघवेनघटत्वस्यैवसाक्षात्तथात्वादितिभावः
ननुपृथिवीत्वतेजस्त्वादिसांकर्यात् घटत्वंयदिनानातदानेकमपिघटत्वंकंबुग्रीवादिमत्त्वसमनियतमतआह। घ्राणग्राह्येति। घ्राणग्राह्यगुण
त्वापेक्षयालघोर्गंधत्वस्यैवप्रतियोगितावच्छेदकत्वादितिभावः अन्यथापरमाणौगंधत्वेनसहघ्राणग्राह्यगुणत्वस्यसमनियतत्वाभावा

त् गंधत्वस्यैव प्रतियोगितावच्छेदकत्वाभावादिति भावः अत्र घ्राणग्राह्यगुणत्वं घ्राणग्राह्यत्वे सति गुणत्वाव्यापकजातिमत्त्वं तेन गंधत्वस्पर्शयोः समनैयत्ये-
तात्पर्यमित्यपि कश्चित् अन्यथा तेन प्रतियोगितानवच्छेदकत्वेन तेन रूपेण प्रमेयधूमत्वादिरूपेणेत्यर्थः । व्यभिचारिणि प्रमेयत्वादौ सपक्षवृत्तिप्रमेयत्वादौ
तेन विरुद्धसाध्यसामानाधिकरण्याभावादतिव्याप्त्यभावेपि न क्षतिः नापीति तादृशप्रतियोगितायाः स्वजन्यव्यक्तित्वावच्छिन्नाभाववद्वृत्तित्वमपि नेत्यर्थः
तेन तादृशप्रतियोगिताप्रतियोगिकाभाववद्वृत्तितया धूमत्वादेरवच्छेदकत्वाभावादतिप्रसंगसंभवात्स्वरूपसंबन्धात्मिकाया इत्यस्य न वैयर्थ्यं न वाधिम-
यंश्च विरोध इति ध्येयं स्वरूपसंबन्धात्मिकाया इति प्रतिव्यक्तिभिन्नत्वे हेतुः तत्तदभावप्रतियोगित्वुभयस्वरूपाया इति तदर्थः तत्तत्प्रतियोगिमात्रस्वरूप-
त्वे सामान्याभावविशेषाभावयोः प्रतियोगितायामविशेषापत्तिरिति ध्येयं धूमत्वादेरपीति तथा च धूमवान्वन्हेरित्यादौ व्याप्तिलक्षणगतिव्याप्तिरिति भा-
वः तच्चेति वाच्यमिति परेणान्वयः तथाविधेति यत्किंचित्पदं व्याप्यवृत्तिसाध्यकस्थलीयलक्षणाभिप्रायेण तथा च तथाविधो हेतुसमानाधिकरणो
यो यत्किंचिदभावस्तत्प्रतियोगित्वावच्छिन्नाभाववद्वृत्तित्वं तत्रार्थः तथाविधाभावीयप्रतियोगितासामान्यस्य न्यूनत्वमप्रसिद्धं सर्वस्यैव वस्तुनस्ता-
दृशयावत्त्वावच्छिन्नाभावप्रतियोगितासत्त्वादत उक्तं यत्किंचिदिति समनियताभावयोरैक्यानुपगमाच्च तेन घटादिसामान्याभावस्यैव घटीयादि-
संयोगसम्बन्धेन प्रमेयादिसामान्याभावतया उत्तर्नाप्रसिद्धिः एकधर्मावच्छिन्नार्थकं पदं अव्याप्यवृत्तिसाध्यकस्थलीयनिरुक्तोभिप्रायेण तथावि-
धाया एकधर्मावच्छिन्नाप्रतियोगितानत्सामान्यशून्याद्वृत्तित्वमिति योजना यत्प्रतियोगितायाअवच्छेदकीभूतधर्मावच्छिन्नानधिकरणत्वं हेतुम-
तस्तत्प्रतियोगितायाअवच्छेदकीभूतधर्मावच्छिन्नप्रतियोगितासामान्यशून्यत्वं तत्रार्थ इति वस्तुगतिः एकपदं श्रृंगग्राहिकतया तत्तदभावप्रवेशा-
र्थमिति तु रिक्तं वचस्तन्निवेशवैयर्थ्यात् यत्किंचित्पदेनैव तल्लाभादिति ध्येयम् । यद्वापि प्रमेयवान्वाच्यत्वादित्यादौ समवायेन साध्यतायां व्यभिचा-

ज्ञा॰अ॰ रिण्यतिव्याप्तिः प्रमेयत्वावच्छिन्नाभावप्रतियोगितासामान्यशून्यत्वाप्रसिद्धेः तादृशाभावांतरस्य निरुक्तप्रतियोगितानवच्छेदकतायाः प्रमेयत्वेऽस
३ त्वात्तथापि तादृशयत्किंचिदेकाभावप्रतियोगितात्वंयद्धर्मव्यापकतावच्छेदकं तत्त्वं विवक्षितमस्ति च प्रमेयत्वव्यापकत्वं प्रमेयसामान्याभावप्रतियो
गितायामित्यदोषः तत्र अवच्छेदकत्वं अतएवेति यत्किंचिदेकाभावव्यक्तेः प्रवेशादित्यर्थः यदि सामान्याभावो नास्ति तदा वह्निमन्निष्ठतत्तद्धूमा
भावप्रतियोगितासामान्यशून्ये धूमांतरे वर्त्तमानतया धूमत्वस्य निरुक्तावच्छेदकत्वं न स्यादिति व्याप्तिलक्षणातिव्याप्तिनिरासार्थमेव सामान्याभा
वः साधयिष्यत इति तथा च धूमसामान्याभावस्यैव हेतुसमानाधिकरणस्य प्रतियोगितासामान्यशून्ये घटादाववृत्त्या धूमत्वस्यावच्छेदकत्वमि
ति भावः ननु तादृशप्रतियोगितान्यूनानतिरिक्तवृत्तित्वं वाच्यं वह्नित्वं तु घटवृत्तितादृशप्रतियोगितान्यूनवृत्ति अत आह तार्णतार्णेति अतिप्रसंगादि
ति तथा च व्याप्तिलक्षणासंभव इति भावः एतेनेति क्वाचित्कं तत्र एतेन तार्णतार्णोभयाभावमादाय दत्तदोषेण सामान्याभावप्रतियोगित्वमेक
मेव समस्तप्रतियोगिवृत्ति इति तदनतिरिक्तवृत्तित्वेव धूमत्वमतो नोक्तातिव्याप्तिरिति निष्प्रगल्भोक्तं दूषयति। अतएवेति। उक्तरीत्या वह्नित्वादेरवच्छेद
कत्वप्रसंगादेवेत्यर्थः। ननु प्रतियोगितानवच्छेदकमित्यत्रावच्छेदकत्वं स्वरूपसम्बंध एव वाच्यं स्वावच्छेद्यप्रतियोगिताकत्वेन साध्यताव-
च्छेदकं पुनर्विशेषणीयमतो गुरुधर्मेण साध्यतायां नातिव्याप्तिरत आह। लघुरूपेति ननु घटवान्महाकालत्वादित्यादावव्याप्तिभियैव गुरुरू
पेण साध्यतायामतिव्याप्तिभियापि प्रतियोगिताधर्मिकोभयाभावघटितं लक्षणं वाच्यमतस्तदपि दूषयति लघुरूपेत्यादिनेत्यपि कश्चित् वह्नित्वादि ल
घुरूपसमनियतं यत्प्रमेयवह्नित्वादिकं तद्रूपेण साध्यतायां धूमादावव्याप्तिरित्यर्थः प्रतियोगितावच्छेदकेति हेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगि
तायायदवच्छेदकं तदभाववद्वृत्तित्वस्य मूलस्थप्रतियोगितावच्छेदकानेन विवक्षितत्वादित्यर्थः। अत्र येन संबन्धेन प्रतियोगितावच्छेदकत्वं तेने

वत्तद्भावो यत्राप्यस्तेन धूमादिमन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वस्य घटत्वादेः कालिकादिसम्बन्धेनाभाववत्सात्मादौ वह्नित्वादेः समवायेनाव-
नावृत्तिनोऽनवच्छेदकत्वं न वा धूमत्वादेः संयोगादिसंबन्धेन तद्भाववन्निसमवेतत्वेप्यवच्छेदकत्वहानिः यत्तु साध्यतावच्छेदकताघटकसंबन्धेन तद्-
भावो याप्य इति ननु वह्निं धूमत्वप्रकारकप्रमाविशेष्यवान् वह्नेरित्यादावतिव्याप्तेः लघुतथाहेतुमन्निष्ठतादृशप्रमाविशेष्याभावप्रतियोगितावच्छेद-
कीभूतस्य धूमत्वादेः स्वरूपसम्बन्धेनाभाववति धूम एव तादृशप्रमाविशेष्यत्वस्य वृत्तेः न हि वृत्तित्वं च स्वरूपसंबन्धेन न वृत्तिसाध्यतावच्छेदकताघट-
कसम्बन्धेनावर्तमानत्वं नातो धूमत्वाभावस्यैव कालिकसम्बन्धेनाश्रये धूमे समवायेन स्वरूपसम्बन्धेन च तदाश्रयेऽस्पंदादौ कालिकविशेषणता-
या धूमत्वस्य वर्तमानत्वात् अवच्छेदकत्वहानिः न च तथापि समवायेन प्रमेयस्य साध्यतायां भावत्वादावतिव्याप्तिः प्रमेयत्वरूपस्यावच्छेदकस्या-
भावाप्रसिद्ध्या प्रमेयभावस्य लक्षणाघटकत्वादिति वाच्यं हेतुमन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकं यद्धर्मान्यूनवृत्तित्वस्यैव विवक्षितत्वात्
तत एव समवायेन सत्ताश्रयस्य साध्यत्वेपि तादृशावच्छेदकीभूतस्य सत्वस्याभाववति सामान्यादौ साध्यतावच्छेदकताघटकीभूतसमवायसम्बन्धेन वृ-
त्तेरप्रसिद्धावपि भावत्वादिहेतौ नातिव्याप्तिः । इदं तु चिन्त्यं तेन तादृशप्रतियोगितावच्छेदकानतिरिक्तवृत्तिभिन्नत्वापेक्षया नञर्थद्वयाप्रवेशेन लाघवा-
त्तादृशावच्छेदकं यद्यत्तत्तदनतिरिक्तवृत्तित्वं साध्यतावच्छेदकस्य विशेषणं वक्तुमुचितं ननु धूमादिमन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकं यद्
द्वह्न्यादिनिष्ठं तादृशतादृशहेतोरुभयत्वं यावत्त्वं वा तदनतिरिक्तवृत्तेर्वह्नित्वादिकमिति व्याप्तिलक्षणमसंभवीत्यत आह । स्वसमानेति स्वमनतिरिक्त-
वृत्तित्वेनाभिमतम् । तथा च स्वसमानवृत्तिकं यद्धेतुमन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकं तदनतिरिक्तवृत्तित्वमर्थः । ननु स्वसमानवृत्तिकत्वं स्वान्यूनान-
तिरिक्तवृत्तित्वं तथा च वह्निनिष्ठयावत्त्वादेरपि समवायादिना वह्नित्वादिसमानवृत्तित्वमेवात आह । तत्त्वं चेति । स्वसमानवृत्तिकत्वं चेत्यर्थः पर्याप्ती

जा॰अ॰ निनत्ववन्हित्वपर्य्याप्त्यधिकरणेयावत्त्येववन्हौवन्हिवृत्तियावत्त्वादेः पर्य्याप्तत्वाद्वन्हित्वस्यानवच्छेदकत्वं दुर्वारमितिवाच्यं स्वपर्य्याप्त्यवच्छेदकधर्मा
४ वच्छिन्नपर्याप्तिकत्वस्योक्तत्वात् वन्हित्वपर्य्याप्त्यवच्छेदकीभूततत्तद्वन्हित्वावच्छेदेनयावत्त्वादेरपर्य्याप्तत्वात् नचैवमनतिरिक्तवृत्तित्ववैयर्थ्यंव-
वन्हित्वपर्य्याप्त्यवच्छेदकधर्मावच्छिन्नपर्य्याप्तिकतत्तद्वन्ह्यन्यतरत्वादिकमादायवन्हित्वस्यापिपारिभाषिकावच्छेदकत्वापत्तेरितिभावः यावत्त्वा
दिकमिति आदिनानाणीनाणोभयत्वादिसंग्रहः ननयेति नवन्हित्वपर्याप्त्यधिकरणपर्य्याप्तिकमित्यर्थः ननुपर्य्याप्तिः समवायः सचनाणीना-
णोभयत्वादावप्यस्तनएवेत्यतआह। पर्याप्तिश्चेति अयमेकोघटइतिएकमात्रवृत्तिधर्मावच्छेदेनघटत्वस्यपर्य्याप्तिंदर्शयितुं इमौद्वावित्युभयवृ
त्तिधर्मावच्छेदेनद्वित्वस्यपर्याप्तिंदर्शयितुं अन्यथाद्वौद्वित्ववानितिप्रतीत्योरविशेषप्रसंगादितिभावः नचायमेकइत्यादिप्रतीतेः समवायेनैवोपपत्तौएक-
त्ववन्हित्वादेः पर्याप्तिसम्बन्धत्वेमानाभावात्तादृप्येणसाध्यतायांव्यभिचारिण्यतिव्याप्तिरितिवाच्यं द्वंद्वत्वावच्छिन्नेएवएववन्हित्वमेकत्वंचपर्य्या-
प्तंनतुद्वित्वमित्याद्यनुभवादेवतदभ्युपगमादितिभावः व्यासज्यवृत्तित्वतदन्यत्वान्यतररूपेणैवस्वसमानवृत्तित्वोक्त्यापिवन्हित्वादिवारणसंभवेस्व
पर्य्याप्तीत्यादिपर्यंतानुधावनस्यप्रयोजनमाह त्रित्वादिकमिति तथाचधूमवन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकस्यवन्हिधूमघटत्रितयत्वस्यव्यास
ज्यवृत्तितयास्वसमानवृत्तिकस्यतस्यैवनातिरिक्तवृत्तित्वंवन्हिधूमोभयत्वस्यापीतितादृप्येणस्वसमानवृत्तिकत्वोक्तौवन्हिधूमोभयवान् धूमादि
त्यादावेवव्याप्तिलक्षणाव्याप्तिः स्यादितिभावः यद्यपिनार्णीनार्णोभयत्वाद्यवच्छिन्नाभावस्यप्रतियोगितावच्छेदकताघटकसंबंधः पर्य्याप्तिरेवन
तुसमवायः नार्णमात्रसत्वेपिनार्णीनार्णोभयंनास्तीतिप्रतीतेः तथाचप्रतियोगितावच्छेदकताघटकपर्य्याप्तिसंबन्धेनतादृशोभयत्वाद्यभाववन्निष्ठ राम
त्यैकवन्हौवृत्तिमत्वादेववन्हित्वादेरवच्छेदकत्वासंभवात् स्वसमानवृत्तिकेतिव्यर्थं तथापिप्रत्येकवन्हौपर्य्याप्तिसम्बन्धेनापिनाणीनाणोभय ४

त्वादेरभावः किंतु यदा द्वावेव अन्यथा न तत्सम्बन्धेन प्रत्येकावृत्तिधर्मस्य तत्संबंधेन समुदायावृत्तित्वनियमात् उभयत्रैव प्रत्येकद्वित्वाभावसत्त्वा-
दिमौ न द्वावित्यपि प्रतीत्यापत्तेः नचैवमयं द्वावित्यपि प्रत्यक्षप्रतीतिः प्रमा स्यादेकव्यक्तावपि द्वित्वस्य पर्य्याप्तिसम्बन्धेन सत्त्वादिति वाच्यं मूलाव-
च्छिन्नो वृक्षः कपिसंयोगीत्यादिप्रतीतेर्मूलावच्छेद्यसमवायेन कपिसंयोगाद्यवगाहित्ववदुक्तप्रतीतेरपीदंत्वावच्छेद्यपर्य्याप्तिसम्बन्धेनैव
द्वित्वावगाहितया प्रमात्वायोगात् एकव्यक्तेरिदंत्वावच्छेद्यपर्य्याप्तिसम्बंधेन द्वित्वरहितत्वात् अतएवायं न द्वावित्यादिप्रतीतेः प्रमात्वमुपपद्य-
ते इदंत्वावच्छेद्यपर्य्याप्तिसम्बन्धेन यो द्वित्वस्याभावस्तद्वृत्तितदवगाहितत्वात् नचेदंत्वावच्छेद्यपर्य्याप्त्यप्रसिद्धेः एकत्ववन्हित्वादौ तत्सौलभ्यात्
एकत्वं वन्हित्वं चेदंत्वावच्छिन्ने पर्य्याप्तं न तु द्वित्वादिकमित्यनुभवस्य सर्वसिद्धत्वात् नचैकस्य द्वित्वपर्य्याप्त्यधिकरणत्वे घटद्वयशून्येपि गृहे द्वाव-
त्र घटाविति प्रतीतिः प्रमा स्यादिति वाच्यं तद्गृहनिष्ठघटे घटद्वयत्वावच्छेदेन तद्गृहवृत्तित्वविरहात् घटद्वयत्वावच्छेदेन तद्गृहवृत्तित्वावगाहिन्यां
प्रोक्तप्रतीतेर्भ्रमत्वात् अतएव घटौ न तद्गृहनिष्ठावित्याकारकधीस्तत्र प्रमा तद्गृहस्थितस्यापि घटस्य घटद्वयत्वावच्छेदेन तन्निष्ठत्वाभावसंभवात् घ-
टपटौ न घटत्वमित्यादिप्रतीतेः प्रमात्वं तु येन व्यासज्यवृत्तिधर्मावच्छिन्नाधिकरणताकस्य प्रतियोगिमत्यपि तदभावस्य सर्वसंमतत्वात् नच घट-
त्वादौ घटपटोभयवृत्तित्वाभाव एवोक्तप्रतीतिविषयः सामान्यघटयोर्न समवायेन घटत्वमित्यादौ सामान्यघटोभयसमवेतत्वाप्रसिद्ध्या तदभावस्य
भानासंभवादिति संप्रदायविदः परे तु तदनतिरिक्तवृत्तित्वमत्र नञर्थः तदभाववद्वृत्तित्वं तथा सति हेतुमन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकं यद्वन्हिधूमो-
भयत्वं प्रत्येकं तदभाववान्वन्हिधूमश्चेति तदुभयवृत्तित्वस्यैव वन्हिधूमोभयत्वे सत्त्वात् तादृशरूपेण साध्यतायां वन्ह्यादिहेतावतिव्याप्त्यापत्तेः किंतु तादृ-
शप्रतियोगितावच्छेदकवती यावती व्यक्तिस्तद्भेदकूटवद्वृत्तित्वमेव तथा वाच्यं तथाच वन्हिमान्धूमादित्यत्राव्याप्तिरेव तादृशावच्छेदकीभूतं यत्ता

जा॰अ॰ र्णारणोभयत्वादिकं नहतो निखिलवह्नेः प्रत्येकभेदकूटवतिवह्नित्वस्यावृत्तेरतः स्वसमानवृत्तिकत्वं देयमेवेति वदन्ति ननूक्तहेतुमन्निष्ठाभावप्र
५ तियोगितानवच्छेदकं यद्धूमत्वं तद्भाववति पर्य्याप्तिसम्बन्धेन वह्निधूमोभयत्वस्यावृत्तित्वादेव नाद्रूप्येण साध्यतायां वह्निहेतावतिव्याप्त्यभावादेतदु
टनिवेशाव्यर्थतापातनादिति केचित्तु तार्णारणोभयं नास्तीति प्रतीतौ प्रतियोगितानवच्छेदकतानिर्वाहकः समवाय एव सम्बन्धो भासते न तु पर्य्याप्तिः
दण्डपुरुषत्वाद्युभयस्य सत्वेपि तदवच्छिन्नाभाववत्तादृशोभयत्वाश्रयस्य तार्णमात्रस्य सत्वेपि तादृशोभयत्वावच्छिन्नाभावो न विरुद्धस्तदवच्छि-
न्नाधिकरणतया साद्धमेव तस्याविरोधात् एवं च यथाश्रुतमेव सम्यगित्याहुस्तच्चिन्त्यं वक्तृनक्तृसमवायेन प्रमेयसाध्यकेभावत्वादिहेतावतिव्याप्ति
वारणार्थमवश्यं प्रतियोगितावच्छेदकानतिरिक्तवृत्तित्वमित्यस्य हेतुमन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकं यद्यन्न्यूनवृत्तित्वमर्थो वाच्यः तत्रान्यूनवृ-
त्तित्वं न प्रतियोगितावच्छेदकताघटकसम्बन्धेन वाच्यं वह्निधूमोभयवान्वह्नेरित्यादावतिव्याप्तेः हेतुमन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकं यद्वह्निधू-
मोभयत्वं तस्य तादृशपर्य्याप्त्यधिकरणं यद्वह्निधूमोभयं तत्प्रत्येकनिष्ठस्य पर्य्याप्तिसम्बन्धावच्छिन्नाभावस्य प्रतियोगित्वसत्वेन वह्निधूमोभयत्वा
दिकं प्रतिन्यूनवृत्तित्वात् किंतु स्वावच्छिन्नप्रतियोगित्वसम्बन्धेनैव तथात्वं वाच्यं तथा च वह्निनिष्ठयावत्त्वतार्णारणोभयत्वादेरपि स्वावच्छिन्नप्रतियो-
गित्वसम्बन्धेन वह्नित्वादिकं प्रत्यन्यूनवृत्तित्वात् वह्निमान्धूमादित्यादौ वह्नित्वादेरवच्छेदकत्ववारणाय स्वसमानवृत्तिकत्वेनावच्छेदकं विशेष-
णीयमिति युक्तमुत्पश्यामः ननु प्रतियोगितावच्छेदकानतिरिक्तवृत्तित्वमित्यस्य घटकं प्रतियोगितावच्छेदकत्वं यदि प्रतियोगितानतिरिक्तवृत्तित्वरू-
पं तदा तार्णारणोभयत्वावच्छिन्नाभावमादाय वह्निमान्धूमादित्यादौ वह्नित्वं पारिभाषिकावच्छेदकं स्यादत आह घटकमिति प्रतियोगिताधर्मिको राम
भयोभावघटितलक्षणे गुरुरूपेण साध्यतायामव्याप्तिमपाकर्त्तुमाह एवं चेति ननु धूमत्वमेकस्मिन्नेव पर्य्याप्तमित्यादिप्रतीतेः प्रत्येकवृत्तिधर्मावच्छि ५

न्याधिकरणताकत्वावगाहितयैवोपपन्नो धूमत्वादेः पर्य्याप्तिसम्बन्धत्वेमानाभावइतिधूमवान्वन्हेरित्यादावतिव्याप्तिः स्वपदेनधूमत्वस्यग्रहीतुमशक्य
त्वात् एवंसत्तात्वस्यविशिष्टसत्तात्वानतिरिक्तत्वेननियासत्तादिसाध्यकजातिमत्त्वादिहेतावव्याप्तिश्चेत्यतआह। वस्तुतस्त्विति। तदवच्छिन्नेति हेतु
मन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकीभूतयत्तद्धर्मावच्छिन्नाभाववत्त्वसम्बद्धंयद्धर्मविशिष्टसामान्यंतदेवपारिभाषिकावच्छेदकमित्यर्थः अत्रतदा
श्रयप्रतियोगिताकाभावेत्युक्तौनाहृशधूमत्वाश्रयप्रतियोगिकोभयाभावादिमतिप्रमेयधूमत्वविशिष्टस्यसंबद्धत्वपावच्छेदकत्वंनस्यात्किंतुगगनत्वा
देरेवतथात्वंस्यादतउक्तं तदवच्छिन्नेतिप्रतियोगित्वंसाध्यतावच्छेदकसम्बन्धेनग्राह्यंतेनायंघटस्नत्वादित्यादौहेतुमन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकं
घटत्वंसंबंधसामान्येनकालिकसंबंधेनवातदवच्छिन्नाभाववतिनित्यगुणगगनादौघटत्वत्वविशिष्टस्यासंबद्धत्वेपिनाव्याप्तिः पर्वतादेरुत्पत्तिकाला
वच्छेदेनसंयोगसम्बन्धावच्छिन्नधूमाभाववत्त्वात् ननुचधूमत्वविशिष्टस्यसंबद्धत्वात् तदसम्बद्धस्वविशिष्टसामान्यकं गगनादिकमुपादायधू
मवान्वन्हेरित्यादावतिव्याप्तिरतः प्रतियोगिव्यधिकरणत्वेनतदवच्छिन्नाभावोविशेष्यः प्रतियोगितावच्छेदकसंबंधेनप्रतियोगितावच्छेदकाव-
च्छिन्नासंबंधीतदवच्छिन्नाभाववान्ग्राह्यइतितुपर्य्यवसितार्थः तेनसंयोगसम्बन्धावच्छिन्नधूमाभावस्यधूमवत्पर्वतादौसमवायादिसंबंधेन
प्रतियोगिव्यधिकरणत्वेपिधूमत्वस्यनावच्छेदकत्वहानिः नवाद्रव्यंघटत्वादित्यादौहेतुमन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकंयद्रूपभिन्नद्रव्यत्वत्वंप्र
तियोगिव्यधिकरणेनतदवच्छिन्नाभाववतिगुणादौद्रव्यत्वत्वविशिष्टस्यासत्त्वेप्यव्याप्तिः। वस्तुतो निरुक्तप्रतियोग्यनधिकरणत्वमेवतदवच्छिन्ना
भाववत्त्वं साध्यतावच्छेदकसंबंधेनवाच्यंतनुप्रतियोगितायाःस्वत्वसंबंधावच्छिन्नत्वंहेतुनियामकसम्बन्धेनसाध्यतायांतत्संबन्धावच्छिन्नप्रतियोगि
ताप्रसिद्ध्याव्याप्तिप्रसंगादितिध्येयं नचघटवान्महाकालत्वादित्यादौतादृशप्रतियोगितावच्छेदकंयद्गगनत्वंतदवच्छिन्नाभावस्यप्रतियोगिवैयधिकर

जा.अ. पपाप्रसिद्ध्याव्याप्तिरिति वाच्यं अत्रापि साध्यतावच्छेदकसम्बन्धसामान्येन तादृशधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिकत्वयद्वदनुयोगिकत्वोभयाभावस्तत्स-
६ म्बद्धत्वस्य विवक्षितत्वात् तत्सम्बद्धत्वमपि साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन सम्बन्धत्वसामान्याभावो बोध्यः तेन घटत्वाद्यवच्छिन्नाभाववति गगनत्ववि-
शिष्टस्यापि यथाकथंचित्तादात्म्यादिना संबद्धतया न पारिभाषिकावच्छेदकाप्रसिद्धिनिबन्धनोऽव्याप्तिलक्षणासंभवः । न वा तादृशप्रतियोगितावच्छेद-
कीभूतमहानसीयवह्नित्वावच्छिन्नाभाववति जलादौ वह्नित्वविशिष्टस्यासम्बद्धत्वाद्वह्निमान्धूमादित्यादावव्याप्तिर्धूमवन्निष्ठाभावप्रतियोगिताव-
च्छेदकीभूततत्तद्वह्नित्वावच्छिन्नाभाववति वह्नित्वविशिष्टस्य तत्तद्वह्नेरसम्बद्धत्वाद्वह्निमान्धूमादित्यादौ वह्नित्वमप्यवच्छेदकं स्यादतः सामान्य-
पदं ननु कालिकादिसम्बन्धेन गगनत्वविशिष्टं घटादि तस्य तादृशप्रतियोगितावच्छेदकीभूतगगनत्वाद्यवच्छिन्नाभाववति साध्यताघटकसम्बन्धेन
सम्बन्धत्वात् पारिभाषिकावच्छेदकाप्रसिद्ध्याव्याप्तिलक्षणासम्भवः न च साध्यतावच्छेदकताघटकसम्बन्धेन स्ववैशिष्ट्याभिधानान्नैष दोषः पुरु-
षनिष्ठसंयोगसम्बन्धेन दण्डवान् कालिकविशेषणतया साध्यतायां महाकालत्वहेतावव्याप्त्यापत्तेः गगनत्वादेः पुरुषनिष्ठसंयोगसम्बन्धेन तादृशा-
पारिभाषिकावच्छेदकाप्रसिद्धेः न च हेतुमन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वं यादृशसम्बन्धावच्छिन्नं तेनैव सम्बन्धेन स्ववैशिष्ट्याभिधानान्न घ-
टत्वाद्गगनत्वादौ पारिभाषिकावच्छेदकत्वं सुलभमिति वाच्यं धूमत्वप्रकारकप्रमाविशेष्यवान्वह्नेरित्यादावव्याप्तिः साध्यतावच्छेदकमपेक्ष्य ल-
घोर्धूमत्वस्यैव समवायेन हेतुमन्निष्ठसंयोगसंबन्धावच्छिन्नाभावप्रतियोगितावच्छेदकतया समवायेन च धूमत्वप्रकारकप्रमाविशेष्यत्वस्याद्व-
त्वात्तस्य पारिभाषिकावच्छेदकत्वाभावप्रसंगात् न च साध्यत्वतादृशप्रतियोगित्वयोरन्यतरावच्छेदकताघटकसम्बन्धेनैव स्ववैशिष्ट्यस्य विव- राम
क्षणान्नोक्ताव्याप्त्यतिव्याप्त्योः प्रसंग इति वाच्यं तादात्म्येन धूमवतः संयोगेन साध्यतायां द्रव्यत्वादावतिव्याप्त्यापत्तेः धूमापेक्षया लघुत्वेन हेतुम- ६

न्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकं यद्धूमत्वं तदवच्छिन्नाभाववति तत्सरमाणौ प्रतियोगितावच्छेदकताघटकसमवायसंबंधेन धूमविशिष्ट-
स्य परमाणोः साध्यताघटकसंयोगसंबंधेन संबद्धतया धूमस्य पारिभाषिकावच्छेदकत्वविरहादिति चेदत्राहुः यद्यत्संबंधेन यद्धर्मविशि
ष्टसामान्यं निरुक्तधर्मावच्छिन्नाभाववति साध्यतावच्छेदकसंबंधेनासंबद्धं तत्तत्संबंधेन तत्तद्धर्मावच्छिन्नविशेष्यताभिन्नं यत्साध्यतावच्छे
दकताघटकसंबंधावच्छिन्नं विशेष्यत्वं तदवच्छेदकसाध्यतावच्छेदकधर्मवत्त्वस्य विवक्षितत्वान्नोक्तदोषः समवायेन वन्हित्वावच्छिन्नविशे
ष्यताया स्वरूपादिसंबंधेन गगनत्वावच्छिन्नविशेष्यताभिन्नत्वादेवावच्छेदकाप्रसिद्धिनिबंधनासंभवस्याप्युदासादिति नन्वेवमपि विशिष्ट
सत्तावान् जातेरित्यादावव्याप्तेस्तादृशद्रव्यत्वाद्यभाववति गुणादौ विशिष्टसत्त्वस्य संबद्धत्वात् स्वस्य तादृशधर्मावच्छिन्नाभाववन्निष्ठसंबं-
धितानवच्छेदकत्वविवक्षया कथंचित्तत्राव्याप्तिवारणेपि सत्तावान् भावत्वादित्यादावव्याप्तिः सत्तात्वाद्यवच्छिन्नाभाववति सामान्या
दौ साध्यताघटकसमवायसंबंधित्वाप्रसिद्धेः सत्तात्वस्य निरुक्तावच्छेदकत्वाभावात् न च साध्यतावच्छेदकसंबंधसामान्येन तदवच्छिन्ना
भाववदनुयोगिकत्व यद्धर्मावच्छिन्नप्रतियोगिकत्वोभयाभाववत्त्वं विवक्षितमतो नोक्तदोषः तथा सति प्रमेयधूमवान्वन्हेरित्यादावव्या-
प्त्यापत्तेः धूमत्वघटिततादृशोभयत्वापेक्षया प्रमेयधूमत्वघटिततादृशोभयत्वस्य गुरुतया तदवच्छिन्नप्रतियोगित्वाप्रसिद्धेरित्यस्वरसादाह।
स्वविशिष्टेति। स्वं पारिभाषिकावच्छेदकत्वेनाभिमतं तथा च हेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकं यद्विशिष्टसंबंधिनिष्ठाभावप्रति
योगितानवच्छेदकं स एव पारिभाषिकावच्छेदकः तदन्यत्वं साध्यतावच्छेदकविशेषणमिति भावः अत्र विशिष्टसंबंधित्वं साध्यतावच्छेदकसंबं
धेन ग्राह्यं तेन प्रतियोगितावच्छेदकमात्रस्यैव यथाकथंचित्संबंधेन यत्स्वविशिष्टसंबंधितन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वेपि न पारिभा-

जा॰अ॰ ८

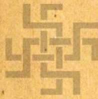
षिकावच्छेदकाप्रसिद्धिः अभावस्यात्र प्रतियोगिव्यधिकरणो बोध्यः तेन घटत्वाद्यवच्छेदकमात्रस्यैव स्वविशिष्टसंबंधिनिष्ठसंयोगसंबंधाव
च्छिन्नाभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वात् पारिभाषिकावच्छेदकाप्रसिद्ध्या वह्निमान् धूमादित्यादौ नाव्याप्तिः प्रतियोगितावच्छेदकसंबंधेन
प्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टप्रतियोग्यसंबंधित्वं स्वविशिष्टसम्बन्धिनो विशेषणं देयमिति तु फलितार्थः तेनाभावस्यैवं यथा कथंचित्कालि
कादिसंबंधेन प्रतियोगिनः संबंधिनि वृत्तावपि न क्षतिः न वा हेतुमन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकीभूतविशिष्टसत्तात्वादेः सत्तात्वाद्यवच्छि
न्नसंबंधिनिष्ठप्रतियोगिव्यधिकरणाभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वेपि सत्तावान् जातेरित्यादावव्याप्तिः तादृशप्रतियोगित्वं तु साध्यतावच्छे
दकसंबंधावच्छिन्नं ग्राह्यं तेन न घटत्वादेरपि स्वविशिष्टसंबंधिनिष्ठसमवायाद्यवच्छिन्नप्रतियोगिव्यधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदक-
त्वेपि वह्निमान् धूमादित्यादाववच्छेदकाप्रसिद्धिनिबंधनो दोषः वस्तुतः पूर्ववदिहापि साध्यतावच्छेदकसंबंधेन निरुक्तप्रतियोग्यसंबंधित्व
मेव स्वविशिष्टसंबंधिनो वाच्यं तेन वृत्त्यनियामकसंबंधेन साध्यतायां तादृशसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगित्वाप्रसिद्धावपि नाव्याप्तिः प्रतियोगि
तानवच्छेदकमित्यत्रावच्छेदकत्वं हेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकताघटकसम्बन्धेन बोध्यं तेन घटत्वादेर्विषयितासम्बन्धे
न घटत्वादिविशिष्टस्य ज्ञानादेः संयोगेनाभावस्य प्रतियोगिव्यधिकरणस्य घटादिविशिष्टसंबंधिनिष्ठस्य प्रतियोगितायाः विषयितासंबंधे-
नावच्छेदकत्वेपि न तादृशावच्छेदकाप्रसिद्धिः। ननूक्तपारिभाषिकावच्छेदकद्वयस्य प्रवेशो मूलोक्तप्रतियोगिव्यधिकरणस्य प्रतियोगिता
वच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोग्यनधिकरणार्थकत्वं विफलं हेतुमन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकस्य द्रव्यत्वत्वादेर्विशिष्टसत्तात्वाद्यवच्छि राम
न्नवन्निष्ठाभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वादेव विशिष्टसत्तावान् जातेरित्यादावतिव्याप्त्यभावात् न च संयोगेन घटाद्यभावस्यैव न तत्समनियत

घटविशिष्टवाच्यत्वाद्यभावत्वात् तत्प्रतियोगितावच्छिन्नस्यचवाच्यत्वस्यसर्वत्रसत्त्वात् प्रतियोगिव्यधिकरणस्यैवाप्रसिद्धिः स्याद्यदिप्र
तियोगितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिवैयधिकरण्यप्रवेशोनस्यादितिवाच्यंयत्प्रतियोगितावच्छिन्नस्यानधिकरणंहेत्वधिकरणंतत्प्रति
योगितावच्छेदकीभूतधर्मोयद्विशिष्टसंबंधिनिष्ठप्रतियोगिव्यधिकरणाभावप्रतियोगितानवच्छेदकस्तत्पारिभाषिकावच्छेदकमित्यस्य
निर्दोषत्वात् घटाभावस्यघटविशिष्टवाच्यत्वाभावस्वरूपत्वेपितस्यघटत्वावच्छिन्नंयत्प्रतियोगित्वंतदाश्रयव्यधिकरणत्वस्यसुलभत्वादि
ति नचतत्तावच्छेदकभेदेपिप्रतियोगिनैक्यंयुक्तंघटपदाद्यभावानामप्येकप्रतियोगिताकत्वापत्तेरितिचेदत्रप्रांचः यत्प्रतियोगिताश्रयान
धिकरणंहेत्वधिकरणंतत्प्रतियोगितानवच्छेदकेत्याद्यभिधानेवह्निमान्धूमादित्यत्राव्याप्तिः स्वरूपसम्बन्धात्मिकायाः प्रतियोगितायाः प्र
तिव्यक्तिभिन्नत्वात् वह्नित्वावच्छिन्नाभावीयंमहानसीयवह्निवह्निनिष्ठंयत्प्रतियोगित्वंतदवच्छिन्नानधिकरणहेतुमत्पर्वतादिनिष्ठव-
ह्निसामान्याभावप्रतियोगितानवच्छेदकीभूतवह्नित्वादेः स्वविशिष्टसंबंधिनिष्ठनिरुक्तप्रतियोगिव्यधिकरणाभावप्रतियोगितानवच्छेद
कत्वात् प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिवैयधिकरण्यप्रवेशेतुनादृशप्रतियोगितायावच्छेदकंयद्वह्नित्वादिकंतदवच्छिन्नानधि
करणत्वं नहेतुमतःपर्वतादेरित्यदोषइत्याहुः परेतुप्रतियोगिभेदेप्येकधर्मावच्छिन्नप्रतियोगितालाघवादेकैवेतिमतेवह्निमान्धूमादित्या
दौनाव्याप्तिः परंतुतद्रूपान्यत्वविशिष्टसत्तावान्रूपत्वादावतिव्याप्तिरेवस्याद्यदिप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिव्यधिकरणाभा-
वोमौलोनस्यात् प्रतियोग्यनधिकरणहेतुमन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकस्यघटत्वादेः सर्वस्यैवतद्रूपान्यत्वविशिष्टसत्तात्वावच्छिन्नसं
बंधिनिष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वेनतादृशसत्तात्वस्यपारिभाषिकानवच्छेदकत्वादितिप्राहुः इदंत्ववधानव्यं अत्रापिलक्षणेहेतुम

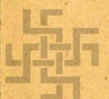
जा०अ० न्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकं यद्यत्संबंधेन यादृशयादृशधर्मविशिष्टसंबंधिनिष्ठाभावप्रतियोगितानवच्छेदकं न तत्संबंधेन तादृश
८ तादृशधर्मावच्छिन्नविशेष्यतान्यसाध्यतावच्छेदकताघटकसंबंधावच्छिन्नविशेष्यतावच्छेदकत्वमेव साध्यतावच्छेदकेद्रष्टव्यं नातः
प्रागुक्तदोषाणामवकाशो न वा महानसीयवह्नित्वादेः पारिभाषिकावच्छेदकतया तदन्यत्वस्य वह्नित्वादावसत्त्वेपि वह्निमान्धूमादि-
त्यादावव्याप्तिः विशिष्टवह्नित्वाभिन्नस्यापि वह्नित्वस्य विशिष्टवह्नित्वावच्छिन्नविशेष्यतान्यविशेष्यतावच्छेदकत्वानपायात् ननु घ
टवान्महाकालत्वादित्यादावव्याप्तिः गगनत्वादिविशिष्टस्य कालिकादिसंबंधेन संबंध्यप्रसिद्ध्या पारिभाषिकावच्छेदकत्वासंभवात् न
च साध्यतावच्छेदकसंबंधसामान्ये यादृशधर्मावच्छिन्नाभाववदनुयोगिकत्वयद्धर्मविशिष्टप्रतियोगिकत्वोभयाभावस्तत्त्वं विवक्षि
तं तच्च गगनत्वादौ सुलभमिति वाच्यं तथा सति प्रमेयधूमवान्वह्नेरित्यादावतिव्याप्तेरित्युक्तत्वात् धूमत्वविशिष्टप्रतियोगिकत्वघटितता
दृशोभयत्वापेक्षया प्रमेयधूमत्वविशिष्टप्रतियोगिकत्वघटिततादृशोभयत्वस्य गुरुत्वेन तदवच्छिन्नप्रतियोगित्वाप्रसिद्धेरिति चेदत्र वदंति स्व
विशिष्टप्रतियोगित्वानिर्विशिष्योपादाय साध्यतावच्छेदकसंबंधसामान्ये हेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकीभूतयद्धर्मा
वच्छिन्नाभाववदनुयोगिकत्वस्य यद्धर्मविशिष्टप्रतियोगिकत्वव्यक्तीनां प्रत्येकस्य च द्वयोर्व्यतिरेकः स धर्मः पारिभाषिकावच्छेदकः
प्रमेयधूमत्वावच्छिन्नप्रतियोगिकत्वघटितोभयत्वस्य गुरुतया प्रतियोगितानवच्छेदकत्वेपि तत्तद्धूमप्रतियोगिकत्वघटितोभयाभाववद्घ
टमादायैव नातिव्याप्तिः कालो घटवान्महाकालत्वादित्यादौ च गगनत्वमेव तादृशावच्छेदकमादाय लक्षणसमन्वय इति वस्तुतस्तु हे राम
तुमन्निष्ठाभावप्रतियोगितानवच्छेदको यो धर्मः प्रतियोगिव्यधिकरणतदवच्छिन्नाभाववत्तावच्छेदेन साध्यताघटकसंबंधावच्छिन्नसंबं ८

धितानिरूपितविशेषणतयायद्धर्मविशिष्टसंबंधित्वसामान्याभावस्तत्त्वेयद्धर्मेहेतुमन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकधर्मावच्छिन्नप्रति
योग्यनधिकरणतावच्छेदकत्वसामान्यस्यप्रकृतसाध्याधिकरणतावच्छेदकत्वनिरूपितस्वरूपसंबंधेनाभावस्तत्त्वेवास्वविशिष्टसंबंधीत्या-
दिनिरुक्तेस्तात्पर्यात् गगनत्वादौसहजानः पारिभाषिकावच्छेदकत्वंसुलभमिति केचित्तुतादात्म्यसाध्यतावच्छेदकान्यतरसंबंधेनयः स्ववि-
शिष्टसंबंधीतन्निष्ठोयस्तदन्यतरसंबंधेनप्रतियोग्यधिकरणोऽभावस्तत्प्रतियोगितानवच्छेदकत्वमुक्तलक्षणार्थः तथाचतादृशान्य
तरतादात्म्यसंबंधेनगगनत्वविशिष्टसंबंधिन्याकाशेवर्तमानोगगनाभावोनैतादृशान्यतरसंबंधेनप्रतियोग्यधिकरणस्तस्यतादात्म्येनप्र
तियोगिसमानाधिकरणत्वात् किंतुघटाभावएवतथेतितत्प्रतियोगितानवच्छेदकमेवहेतुमन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकीभूतंगगनत्वमि-
तितमादायैवकालोघटवान्महाकालत्वादित्यादौलक्षणसंगतिः नचैवंधूमगगनाभावान्यतरस्यसंयोगेनसाध्यत्वेवह्न्यादावतिव्याप्तिः तादृ
शान्यतरत्वापेक्षयालघुत्वेनधूमत्वस्यैवहेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वात्तस्यचसंयोगतादात्म्यान्यतरसंबंधेनयत्तदन्यतरत्व
विशिष्टस्यसंबंधीगगनाभावस्तन्निष्ठस्यतादात्म्यसंयोगान्यतरसंबंधेनप्रतियोग्यधिकरणस्यधूमाभावस्यप्रतियोगितावच्छेदकतयाधूमगग
नाभावान्यतरत्वस्यपारिभाषिकावच्छेदकत्वविरहादितिवाच्यं धूमगगनाभावान्यतरत्वस्याप्यखंडस्यधूमत्वतुल्यतयातस्यैवहेतुमन्निष्ठाभावप्रति
योगितावच्छेदकस्यस्वविशिष्टसंबंधिनिष्ठतादृशसंबंधावच्छिन्नप्रतियोग्यधिकरणाभावप्रतियोगितानवच्छेदकतयापारिभाषिकावच्छेदक-
त्वेनातिव्याप्तिविरहादिति प्राहुस्तन्मंदं रूपवान्घटत्वादित्यादावव्याप्तिप्रसंगात् हेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकं यद्रूपत्वं तद्व्याप्यान्य
तरत्वंतस्यतादृशसंबंधेनरूपत्वविशिष्टसंबंधिनिष्ठतादृशसंबंधावच्छिन्नप्रतियोग्यधिकरणाभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वेनरूपत्वस्यपारि

ग्रा॰अ॰ माषिकावच्छेदकत्वात् न तथाहि तादात्म्यसमवायान्यतरसंबंधेन यद्रूपविशिष्टस्य संबंधि रूपं पृथिव्यादिकं वा तत्र तादात्म्यसमवायान्यतरसंबंधेन प्र-
६ तियोगिव्यधिकरणो नरूपत्वद्रव्यान्यतरत्वावच्छिन्नाभावः समवायेन रूपे रूपत्वास्य प्रतियोगिनस्तादात्म्येन च पृथिव्यादौ द्रव्यात्मकप्रतियोगि-
नः संबंधत्वात् किंतु रूपत्वविशिष्टस्य तथाविधसंबंधिनिष्ठो यः घटाद्यभाव एव तादृशप्रतियोगिव्यधिकरण इ निरूपत्वद्रव्यान्यतरत्वेन तत्प्रतियो-
गितानवच्छेदकत्वध्रौव्यात् न च हेतुसमानाधिकरणस्याभावस्यापि तादृशान्यतरसंबंधेन प्रतियोगिवैयधिकरण्यस्यावश्यकत्वान्नैष दोषः त-
थासति समवायेन घटस्य प्रमेयस्य वा साध्यत्वे तादात्म्येन हेतौ घटत्वे प्रमेये वातिप्रसंगादिति दिक् अत एवेति वस्तुतस्त्वित्यादिकल्पस्याहत-
त्वादेवेत्यर्थः यथाश्रुतस्यावच्छेदकानतिरिक्तवृत्तित्वस्यादरेऽनु सत्तावान् जातेरित्यादावव्याप्तिः स्यादेवेति भावः जातिमन्निष्ठाभावप्रतियोगि-
तायां सत्तात्वान्यूनवृत्तित्वविशिष्टसत्तात्वावच्छेद्यत्वसमवायसंबंधावच्छेद्यत्वोभयसत्त्वादवच्छेद्यतानाघटितलक्षणस्यापि प्रागुक्तस्यापि स-
त्तावान् जातेरित्यादावव्याप्तिः नस्तदपि परिष्करोति एवमिति स्वसाध्यतावच्छेदकं अत्र स्ववैशिष्ट्यं साध्यतावच्छेदकताघटकसम्बंधेनैव वाच्यं ते-
न धूमत्वादीनां कालिकादिसंबंधेन धूमत्वादिविशिष्टस्य घटादेः संयोगिनि वर्तमानस्याभावस्य प्रतियोगितावच्छेदकत्वेऽपि धूमवान्वह्नेरित्यादौ ना-
तिव्याप्तिः स्वविशिष्टस्य संबंधित्वं साध्यतावच्छेदकसंबंधेन ग्राह्यं तेन धूमत्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगितायां कालिकादिसंबंधेन यद्धूमत्वविशिष्टस्य
सम्बंधि तन्निष्ठाभावप्रतियोगितानवच्छेदकावच्छेद्यत्वविरहेऽपि धूमवान्वह्नेरित्यादौ नातिव्याप्तिः न च सामान्यतो धूमसंबंधिनि संयोगेन सर्वस्यै-
वाभावसत्त्वाद्धूमवन्निष्ठसंयोगसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगितानवच्छेदकाप्रसिद्ध्या कथमतिव्याप्तिरिति वाच्यं गोत्वत्वघटाभावत्वादेरेव तत्प्रसिद्धेः राम
संयोगसंबंधावच्छिन्नगोत्वाद्यभावप्रतियोगिताया यत्वेन गत्वेन रासभत्वेनादिभिरेवावच्छेदात् न चैवमपि तदवच्छेद्यत्वाप्रसिद्ध्यैव नातिव्याप्तिः ६

गोत्वादिभेदप्रतियोगितायां नत्सौलभ्यात् नहि सापि गवेतरासमवेतत्वमात्रावच्छिन्ना गोरूपादौ गोत्वभेदासत्त्वप्रसंगात् यदि गोत्वत्वावच्छेद्य
त्वसंयोगसंबंधावच्छेद्यत्वोभयत्वावच्छिन्नाभावाप्रसिद्ध्यैव नातिव्याप्तिः गवेतरासमवेतत्वाद्यवच्छेद्यत्वमात्रघटितेनादृशोभयत्वस्यैव लघुत्वे
नप्रतियोगितावच्छेदकत्वादिति विभाव्यते नद्योक्तरीत्या वह्निमान्धूमादित्यादावव्याप्तिवारणार्थमेव साध्यतावच्छेदकसंबंधेन स्वविशिष्टस्य
संबंधित्वं निवेश्यं इत्थं च निरुक्तप्रतियोग्यनधिकरणहेतुमन्निष्ठाभावप्रतियोगितासामान्ये एव साध्यवन्निष्ठाभावीयसंयोगसंबंधावच्छिन्न
प्रतियोगितानवच्छेदकीभूतगोत्वत्वाद्यवच्छेद्यत्वसंयोगसंबंधावच्छेद्यत्वोभयत्वावच्छिन्नाभावसत्त्वाद्धूमवान्वह्नेरित्यत्रैवातिव्या-
प्तिः गुरुनयोक्तक्रमेणतादृशोभयत्वावच्छिन्नाभावाप्रसिद्ध्या वह्निमान्धूमादित्यादावव्याप्तिर्वा स्यादतः प्रतियोग्यसंबंधत्वेनापि स्वविशिष्ट
संबंधी संबंधी विशेषणीयः तदर्थश्च प्रतियोगितावच्छेदकसंबंधेन प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नासम्बन्धित्वं तेन सम्बन्धसामान्येन प्र-
तियोगितावच्छेदकावच्छिन्नासंबंधी वह्नित्वविशिष्टसंबंधी पर्वतादिरूपनिष्ठस्य प्रलयोत्पन्नकर्मीयन्नाभावस्य प्रतियोगितानवच्छेदकं
पद्धत्वादिकं तदवच्छेद्यत्वसंयोगसम्बन्धावच्छेद्यत्वयोश्च साधनवन्निष्ठाभावप्रतियोगितायां सत्त्वेपि वह्निमान्धूमादित्यादौ नाव्याप्तिः
नवाप्रतियोग्यसम्बन्धिसाध्यवन्निष्ठाभावप्रतियोगितानवच्छेदकीभूतविशिष्टसत्ताकत्वाद्यवच्छेद्यत्वसमवायसम्बन्धावच्छेद्यत्वयोः साध-
नवन्निष्ठाभावप्रतियोगितायां सत्त्वेपि सत्तावान्जातेरित्यादावव्याप्तिप्रसंगः। प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धेन प्रतियोग्यसम्बन्धीयः साध्य-
तावच्छेदकावच्छिन्नसम्बन्धितन्निष्ठाभावप्रतियोगितानवच्छेदकं नघटाद्यभावत्वगोत्वत्वादिकं तस्यापि साध्यवन्निष्ठतादृशभेदादिप्र-
तियोगितावच्छेदकत्वात् किंतु लघुसमनियतं गुरुप्रमेयधूमत्वादिकमेव तथा इत्थं च तदवच्छेद्यत्वाप्रसिद्ध्या वह्निमान्धूमादित्यादावसंभ

व्या·अ· वोव्याप्तिर्वैत्यतः साध्यवन्निष्ठाभावप्रतियोगित्वमपिसाध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नंग्राह्यंतेनसंयोगादिसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगितानव
१० च्छेदकीभूतगोत्वत्वाद्यवच्छेद्यत्वप्रसिद्धौवलक्षणसंभवः वस्तुतः प्रागुक्तयुक्त्यात्रापिसाध्यतावच्छेदकसम्बन्धेनप्रतियोग्यसम्बन्धिसा-
ध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसम्बन्धिनोवक्तव्यं ननुप्रतियोगिनापिताद्दशसम्बन्धावच्छिन्नायाग्राह्या नन्वेवमपिसाध्यतावच्छेदकसम्बन्धेनप्र-
तियोग्यसम्बन्धिसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसम्बन्धिनिष्ठाभावाप्रसिद्ध्याविभुत्वविशिष्टघटवान्महाकालत्वादित्यादावव्याप्तिः महाकाला
न्यत्वघटत्वावच्छिन्नाभावस्यैवताद्दशस्यकथंचिन्महाकालेप्रसिद्ध्यातत्राव्याप्तिवारणेपितद्वन्हीयसंयोगसम्बन्धेनवन्हेः साध्यतायांसद्धेना
व्याप्तिः तत्संबंधेनयत्प्रतियोगिसंबंधितद्न्यत्वस्यतद्वन्हिमत्यभावात् महाकालनिरूपितविशेषणतयाघटादेः साध्यतायांमहाकाल
त्वहेतावुक्तक्रमेणाप्यव्याप्तिवारणासंभवाच्च तेनसंबन्धेनयःप्रतियोगिसंबन्धीतद्न्यत्वस्यमहाकाकालेविरहात् नचसाध्यतावच्छेदक
संबधसामान्येसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसंबंधियत्किंचिद्व्यक्त्यनुयोगिकत्वयाद्दशप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिकत्वोभयाभा
ववत्ताद्दशप्रतियोगितानवच्छेदकावच्छिन्नत्वनिवेशमतोगगनाभावद्वारैवप्रसिद्धिरितिवाच्यं स्वरूपसंबंधेनगगनादेर्हेतिमत्वपक्षेएव।
प्रतियोगितावधर्मिकोभयाभावगर्भनिरुक्त्यादरात्। तत्रगगनाभावमादायप्रसिद्ध्यासंभवात् कालिकविशेषणतायांगगनत्वावच्छिन्नप्रतियो
गिकत्वसाध्यवन्महाकालानुयोगिकत्वयोः सत्वादितिचेदेतद्स्वरसेनैवप्रतियोगित्वयोरित्यादिनाप्रतियोगिवैयधिकरण्यमुपेक्ष्यलक्षणं·
तरंवक्ष्यतइत्येके परेतुनिरुक्तप्रतियोग्यसंबंधिप्रकृतसाध्यवन्निष्ठाभावप्रतियोगितायांयद्यद्धर्मावच्छेद्यत्वसाध्यतायदकसंबंधावच्छिन्न- राम
त्वोभयाभावः प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोग्यनधिकरणप्रकृतहेतुमन्निष्ठाभावप्रतियोगितासामान्येपिताद्दशोभयाभावकूटवत्वं १०

विवक्षितं अखिलत्वसमवायाद्यवच्छिन्नघटाद्यभावप्रतियोगितायां यत्कालिकसंबंधावच्छिन्नत्वघटत्वावच्छिन्नत्वोभयाभाववत्त्वं तद्देशप्रतियोग्यनधि
करणमहाकालनिष्ठाभावप्रतियोगितासामान्येपीति घटवान्महाकालत्वादित्यादौ नाव्याप्तिः यद्यपि निवेशादरान्निरुक्तप्रतियोग्यनधिकरण-
हेतुमन्निष्ठाभावप्रतियोगितासामान्ये स्वगुणत्वावच्छेद्यत्वसंयोगसंबंधावच्छेद्यत्वोभयाभावसत्त्वेपि धूमवान्वह्नेरित्यादौ नातिव्याप्तिः धूमत्वा
वच्छेद्यत्वसंयोगसम्बन्धावच्छेद्यत्वोभयाभावस्यापि तादृशत्वेन तस्यैव प्रतियोग्यनधिकरणवह्निमन्निष्ठाभावप्रतियोगितासामान्ये विरहात् सं
योगसंबंधावच्छिन्नधूमाभावप्रतियोगितायां तदसत्त्वादित्याहुः ननु स्वविशिष्टसंबंधिनिष्ठाभावप्रतियोगितानवच्छेदकेत्यत्रानवच्छेदकत्वं
ततादृशावच्छेदकप्रतियोगिकभेदमात्रं धर्ममात्रस्यैव तादृशयत्किंचिदवच्छेदकभिन्नत्वेन व्याप्तिलक्षणासंभवप्रसंगात् किंतु तादृशप्रतियो
गितावच्छेदकत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताको भेदस्तथाचावच्छेदकत्वगर्भायां निरुक्तेः प्रमेयधूमवान्वह्नेरित्यादावतिव्याप्तिः अवच्छेद्यत्वगर्भा
यां तु प्रमेयवह्निमान्धूमादित्यादावव्याप्तिः प्रमेयवह्नित्वविशिष्टसंबंधिनिष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकवह्निप्रतियोगितायालाघवेन वह्निम
न्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वेनैवावच्छेदादत आह । प्रतियोगिताश्चेति । तादृशावच्छेदकनिष्ठप्रतियोगिताव्यक्तयो विशेष्य तत्तदवच्छेदक-
त्वावच्छिन्नत्वेन प्रवेशनीया न त्वनुगततादृशावच्छेदकत्वावच्छिन्नत्वेन यतो गुरुधर्मस्यानवच्छेदकत्वे व्याप्तेर्दुर्वचत्वं स्यादित्यर्थः । स्वविशिष्टसंबं
धिनिष्ठाभावीयप्रतियोगिता विशेष्योपादाय तत्तत्प्रतियोगितावच्छेदकत्वावच्छिन्नभेदकूटवत्त्वं निवेशनीयमिति तत्पव्याख्यानं तत्तत्प्रतियोगिता
विशेषितावच्छेदकत्वव्यक्तीनां वास्तविकतत्तदवच्छेदकत्वव्यक्तीरूपेस्य गुरुत्वेन तत्प्रतियोगितानिरूपितावच्छेदकत्वावच्छिन्नभेदानामप्रसि-
द्धा दुर्वचत्वं नादरस्यात् यदि च समनियततानाधर्मावच्छिन्नप्रतियोगितास्यभेदे मानाभावस्तदा तत्तत्प्रतियोगितावच्छेदकत्वावच्छिन्नभेदकू

जा॰अ॰ दस्य प्रवेशापि न क्षतिः नन्वप्रतियोगिनावच्छेदकत्वस्य तत्तदवच्छेदकत्वसमनैयत्याभावेन गुरुत्वस्याकिंचित्करत्वादिति ध्येयं सम्बन्धभेदमि।
३१ ति इदंच प्रागेव निरुक्तव्याख्यायांप्रपंचितं ननु प्रतियोग्यनधिकरणहेतुमन्निष्ठाभावप्रतियोगितायाः संयोगत्वावच्छेद्यत्वेपि संयोगत्वस्य स्व-
विशिष्टसम्बंधिनिष्ठाभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वाभावात् संयोगीसत्वादित्यत्राव्याप्तिरत आह। भावश्चेति। निरुक्तिद्वयेपि शेषः तथा च नि-
रुक्तप्रतियोग्यनधिकरणस्वविशिष्टसम्बन्धिनिष्ठाभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वं संयोगत्वे व्यक्तमिति हेतुमन्निष्ठाभावप्रतियोगितायाः तदव-
च्छेद्यत्वाभावादेव नाव्याप्तिरिति भावः ननु एवं गोमान्महाकालत्वादित्यत्राव्याप्तिः गोत्वविशिष्टसम्बंधिनिष्ठस्याभावमात्रस्यैव साध्यताघट
कैकालिकसम्बन्धेन प्रतियोगिसमानाधिकरणतया स्वविशिष्टसम्बन्धिनिष्ठप्रतियोग्यसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वाप्रसिद्धे
रत आह। कालिकेति। तथा च स्वावच्छिन्नाधिकरणसाध्यवत्तत्खण्डकालनिष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकतयैव तन्महाकालेति निरुक्तावच्छेदक
त्वं सुलभमिति भावः। ननु हेतुमन्निष्ठाभावीयसंयोगसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगितावच्छेदकमात्रस्यैव घटत्वादिविशिष्टसंबंधिनिष्ठाभावी
यसंयोगसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगितावच्छेदकत्वात् पारिभाषिकावच्छेदकाप्रसिद्ध्या वह्निमान्धूमादित्यादावव्याभिचारकं हि तीय निरुक्ता
तु भावे प्रतियोगिवैयधिकरण्यं प्रवेश्य तामवच्छेद्यत्वयदि निवेशनीय निरुक्तावपि हेतुमन्निष्ठाभावप्रतियोगितासामान्ये एव धूमत्वविशिष्टसंबंधि
निष्ठाभावीयसंयोगसंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगितानवच्छेदकीभूतगोत्वत्वाद्यवच्छेद्यत्वाभावात् धूमवान्वह्नेरित्यादावतिव्याप्तिवारणार्थ
मभावेन द्विशेषणं दीयतां प्रथमनिरुक्तौ तु प्रतियोगिवैयधिकरण्यमभावविशेषणं किमर्थमित्याशंकायाने नचेतिवाच्यमितिपरेणान्वयः सं- राम
योगिद्रव्यत्वादित्यादावव्याभिचारणं मौलस्य फलं अन्ययोपपादयति संयोगत्वावच्छिन्नेति वृत्तेरिति अव्याप्यत्वकाशादित्यत्रेत्यन्वयः सं ३१

योगिसत्त्वादित्यादावतिव्याप्तिवारणमिदमीयस्यफलमन्यथाकुरुते गुणादीति द्रव्यत्वत्वं द्रव्यान्यासमवेतत्वविशिष्टसकलद्रव्यसमवेतत्वं
तच्चनसमवायसम्बन्धेनाभावस्यप्रतियोगितावच्छेदकलाघवेनद्रव्यान्यासमवेतत्वस्यैवतत्त्वादित्यतस्तथैवाह। द्रव्यमात्रेति द्रव्यान्यासमवे
तइत्यर्थः अवृत्तेरिति। अतिव्याप्त्यनवकाशादितियोजना धूमवान्निसंयोगेनद्रव्यानामव्याप्यवृत्तितया धूमत्वावच्छिन्नाभाववत्त्वस्यपि धूमत्वा
दिविशिष्टस्यसत्त्वादितिभावः ननुहेतुमन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकं यदयोगोलकासंयुक्तत्वं धूमत्वविशिष्टस्यतदवच्छिन्नाभाववद्वृत्ति-
त्वादेवनातिव्याप्तिरतआह।नहीति इत्थंचावच्छेदकनिरुक्तौ प्रतियोगिवैयधिकरण्यप्रवेशमूलोक्तहेतुसमानाधिकरणाभावेपितद्वत्त्वस्यमन्य-
थाहेतुमन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकधूमसंयोगत्वाद्यवच्छिन्नाभावस्यप्रतियोगिवैयधिकरण्यावच्छिन्नस्याधिकरणेगुणादौसंयोगत्वा
दिविशिष्टस्यावृत्तेः संयोगी द्रव्यत्वादित्यादावव्याप्तिरितिभावः लाघवमभिप्रेत्याह। प्रतियोगितयोरिति मौलइदमीयप्रतियोगितयोरित्य
र्थः। तथाचहेतुमन्निष्ठाभावीययत्संबंधावच्छिन्नप्रतियोगितावच्छेदकीभूतयत्किंचिद्धर्मावच्छिन्नतत्तत्संबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताका
भाववदसंभवद्व्यक्तिकविशिष्टसामान्यकत्वं प्रथमस्यतुस्वविशिष्टसम्बन्धिनिष्ठाभावीययत्सम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगितानवच्छेदकीभूतहे
तुसमानाधिकरणाभावीयतत्तत्सम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगितावच्छेदकत्वमर्थः तत्तत्संबन्धावच्छिन्नपर्य्यवसन्नस्यैकसम्बन्धावच्छिन्न
त्वस्याननुगमाद्विशेषणताविशेषावच्छिन्नत्वप्रवेशावश्यकत्वेनसम्बन्धान्तरप्रवेशो गौरवान्नदपेक्षया लाघवाच्चाह विशेषणतेति अभावीय
विशेषणतायालक्षणघटकत्वमभिप्रेत्याह तदन्यत्वेति प्रमाविषयतीयविशेषणतायाश्चयात्वमभिप्रेत्याह।तदन्यस्वप्रकारेति।साध्यव-
त्वस्यावश्योपस्थितिकतयातद्घटितधर्मस्योपस्थितिलाघवान्नमाद्यायैवातिव्याप्तिवारणंसुघटमित्याशयेनाह।साध्यवत्वेति।नन्वेवंविशे

जा॰अ षणता विशेषावच्छिन्नप्रतियोगितासामान्ये यद्धर्मविशिष्टसम्बन्धिनिष्ठाभावप्रतियोगितानवच्छेदकीभूतधर्मावच्छिन्नत्वसाध्यतावच्छे
२२ दकसम्बन्धावच्छिन्नत्वोभयाभावः साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन तद्धर्मावच्छिन्नो हेतुव्यापक इत्युक्तक्रमेणानुनीयार्थः फलितः तथाच विशेष
णता विशेषावच्छिन्नप्रतियोगितासामान्य एव साध्यतावच्छेदकीभूतसंयोगसंबंधावच्छिन्नत्वाभावेन तादृशोभयाभावसत्वात् धूमवान् वन्हे
रित्यादावतिव्याप्तिः नच हेतुमन्निष्ठाभावप्रतियोगितायां विशेषणता विशेषावच्छिन्नत्वं न देयमिति वाच्यं वन्हिमत्वप्रकारकप्रमाविशेष्यत्वा-
दीनां संयोगादिसम्बन्धेनाभावस्य हेतुमति सत्वेन वन्हिमान् धूमादित्यादौ सर्वत्रैवाव्याप्तिप्रसंगादित्यतः साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छि-
न्नत्वांशपरित्यागेन तृतीयस्यार्थं निःकृष्य दर्शयति तथाचेत्यादिना। यद्धर्मेति। यत्पदं साध्यतावच्छेदकपरं। तत्सम्बन्धावच्छिन्नेति। विशेष-
णता विशेषावच्छिन्नेत्यर्थः अत्र प्रतिपदव्यावृत्तिर्निरुक्तदिशावोध्या नच निरुक्तप्रतियोगितासामान्ये यद्धर्मविशिष्टसम्बन्धिनिष्ठाभावीय-
विशेषणता विशेषावच्छिन्नप्रतियोगितावच्छेदकावच्छेद्यत्वं साधने तद्धर्मावच्छिन्नसामानाधिकरण्यमेव लाघवाद्व्याप्तिरुचितेति वाच्यं
सामान्यपदस्य व्यापकतावाचित्वेन निरुक्तप्रतियोगितात्वव्यापकावच्छेदकं यद्धर्मावच्छिन्नवन्निष्ठविशेषणता विशेषावच्छिन्नाभावप्रति
योगितावच्छेदकावच्छेद्यतात्वमित्यर्थपर्य्यवसानेन प्रमेयधूमवान् वन्हेरित्यादावतिव्याप्त्यापत्तेः प्रमेयधूमवन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेद
कावच्छेद्यतात्वस्य गुरुधर्मतया वन्हिवन्निष्ठाभावप्रतियोगितात्ववन्निष्ठाभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वेन तादृशप्रतियोगितात्वव्यापकतावच्छे
दकत्वात्। अस्माकं तु प्रमेयधूमत्वावच्छिन्नवन्निष्ठाभावप्रतियोगितानवच्छेदकं यद्यः पिण्डभेदत्वं तदवच्छेद्यत्वाभावस्यैव साधनवन्निष्ठाभा- राम
वप्रतियोगितात्वव्यापकत्वाभावेनातिव्याप्त्यभावात् एतेन साधनसमानाधिकरणाभावसामान्ये यद्धर्मावच्छिन्नसमानाधिकरणाभावत्वं ना २२

हृष्ठाभावप्रतियोगितासामान्ये वा यद्धर्मावच्छिन्नसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितात्वं साधनेन तद्धर्मावच्छिन्नसामानाधिकरण्यं व्याप्ति-
र्लाघवादित्यपि प्रत्युक्तमिति ध्येयं साध्यसाधनभेदेन व्याप्तेर्भिन्नतया प्रमेयवह्नित्वादिना गुरुधर्मेण साध्यतास्थले एव साध्यतावच्छेदकावच्छे-
दत्वाप्रसिद्ध्या प्रोक्तक्रमेण व्याप्तिर्वाच्या वह्निमान्धूमादित्यादौ तु लघुधर्मेण साध्यतास्थले हेतुमन्निष्ठाभावप्रतियोगितासामान्ये यत्संबंधावच्छि-
न्नत्व यद्धर्मावच्छिन्नात्वोभयाभावघटितैव सा वक्तव्या शब्दे कान्स्याकिंचित्करत्वादित्याह । यत्र सद्धेतुविशेष इति नव्यमतमुपन्यस्यति गौरवेति
यादृशप्रतीत्या गुरोरवच्छेदकत्वप्रसिद्धिः तादृशबुद्धौ गौरवज्ञानस्य यदि विरोधित्वं स्यात्तदा मानाभावाद्गुरोरवच्छेदकत्वं न स्यात् न चैतदस्ती-
ति भावः यद्यपि गौरवज्ञानमात्रं नावच्छेदकत्वधीप्रतिबंधकं विशिष्टसत्तात्वस्य द्रव्यत्वत्वापेक्षया गुरुत्वग्रहेपि विशिष्टसत्ता नास्तीति प्रतीत्या
तदवच्छेदकत्वग्रहस्य प्राचैः स्वीकृतत्वात् न च तद्धर्मसमानाधिकरणधर्मधर्मिकतदपेक्षया लघुत्वग्रहस्तद्धर्मस्यावच्छेदकत्वधीप्रतिबंधकः
नीलधूमत्वसमानाधिकरणधूमत्वेन तदपेक्षया लघुत्वग्रहेपि नीलधूमो नास्तीति प्रतीत्या नीलधूमत्वस्यावच्छेदकत्वावगाहनस्य सर्वसंमतत्वा-
त् नापि तद्धर्मसमनियतधर्मधर्मिक एव तद्धर्मापेक्षया लघुत्वग्रहस्तद्धर्मस्यावच्छेदकत्वधीप्रतिबंधक इति सांप्रतं घटज्ञानत्वापेक्षया लघुतो-
पि ज्ञानत्वस्य घटज्ञानत्वसमनियतत्वाभावाद्गुरुणोपि घटज्ञानत्वस्य संयोगसम्बन्धावच्छिन्नघटज्ञानाभावस्य प्रतियोगितावच्छेदकत्वापत्तेः
तथापि संसर्गमर्यादया प्रतियोगितावच्छेदकत्वग्रहं प्रतितादात्म्ये न कंबुग्रीवादिमत्त्वरूपगुरुधर्मः प्रतिबंधक इति न कदाचिदपि तेष्ववच्छेदक-
त्वग्रह इति प्राचां नास्यैव वस्तुनः संसर्गमर्यादया कंबुग्रीवादिमत्त्वावच्छेद्यप्रतियोगिताकत्वावगाहिज्ञानसमानविशेष्यत्वप्रत्यासत्त्या कंबुग्री-
वादिमत्त्वापेक्षया लघुधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वज्ञानत्वेनैव प्रतिबंधकत्वं प्राचामभिप्रेतं तथा च जलादौ निर्वह्नित्वस्य ग्रहदशायां वह्नि

जा·अ: भ्रमस्यैव तदुक्तं क्रमेण गौरवस्याग्रहदशायामपि कंबुग्रीवादिमत्त्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वेन तादृशाग्रहो जायत एव अन्यथा कंबुग्रीवादि
१३ मान्नास्तीति धियोः बाधनिश्चयविधया विशिष्टधीविरोधित्वानुपपत्तेः कंबुग्रीवादिमत्त्वावच्छिन्नस्य विशिष्टबुद्धौ तदवच्छिन्नप्रतियोगिताक
त्वेनाभावनिश्चयस्य विरोधित्वादिति ध्येयम्। प्रतीते वैलमवच्छेदकत्वावगाहित्वं गुरुरपीति तथा च स्वरूपावच्छेदकत्वघटितं मूलोक्तं यथाम
श्रुतमेव लक्षणं सम्यक् प्रमेयधूमत्वादेस्तादृशावच्छेदकत्वेन व्यभिचारिण्यतिव्याप्तिविरहादित्युक्तं न पारिभाषिकावच्छेदकत्वनिर्वचनेनेति।
भावः ननूक्तज्ञानस्य विरोधित्वात्तादृशप्रतीत्यावच्छेदकत्वेनावगाहने परंतु कंबुग्रीवादिमन्निष्ठप्रतियोगिताकाभावमात्रमित्याशंक्य निषेधयति
।नचेति। अवलम्बनं विषयः तथाविधेति। कंबुग्रीवादिमत्त्वाश्रयेत्यर्थः तादृशप्रतीतेः कंबुग्रीवादिमान्नास्तीत्याकारकप्रतीतेः अनुदयादिति त-
थाच तन्मते कंबुग्रीवादिमदंतरस्याभावमादाय तदुदयप्रसंग इति भावः ननु तथाविधयत्किंचिद्व्यक्तिनिर्णये स एव प्रतिबंधकः अन्यथा विशेषा
दर्शनदशायां तवापि कंबुग्रीवादिमान्नास्तीति प्रतीतिर्जायत एव तत्रेत्यत आह। अत एवेति गुरुधर्मस्यानवच्छेदकत्वादेवेत्यर्थः तत्प्रमाणमिति कं
बुग्रीवादिमत्त्वावच्छिन्नाभावप्रकारत्वेन तादृशान्वयबोधो भ्रम इति तादृशशब्दस्य भ्रमजनकत्वेनाप्रमाणत्वं तन्मते च कंबुग्रीवादिमत्त्वप्रतियो-
गिकाभावशून्यतायाघटवत्त्वसंभवात् तादृशप्रतीतेर्भ्रमत्वमिति तादृशशब्दोऽप्यप्रमाणं न स्यादित्यर्थः ननु भ्रमत्वस्य प्रकारभेदेन भिन्नत्वात्त
र्वृत्तितदभाववद्विशेष्यकत्वं न भ्रमत्वघटकं समवायेन गगनादिभ्रमेण तन्निवेशवैयर्थ्यात्। तथा च तत्रैव प्रकृतेऽपि कंबुग्रीवादिमत्त्वप्रतियोगिका
भावप्रकारतामात्रेण तादृशान्वयबोधो भ्रमो भविष्यतीत्याह प्रमाणं चेति। तथा च तत्रापि कंबुग्रीवादिमान्नास्तीति शब्दः प्रमाणं न स्यादित्यक्रा- राम
मेनापि प्रकृते भ्रमत्वं तदभाववद्विशेष्यकत्वघटितं वाच्यमिति भावः धूमो न वह्निव्याप्य इत्यादेर्वह्निव्याप्यस्याभावकूटार्थकत्ववत् कंबुग्रीवादिमान्ना- १३

ग्रीत्यासत्वपि कंबुग्रीवादिमत्प्रतियोगिकाभावकूटबोधकत्वादेव तादृशशब्दस्याप्रामाण्याद्युपपत्तिरन्यथा धूमालोकसाधारणानुगतव्याप्तेर
भावादालोकगर्भव्याप्तित्वावच्छिन्नाभावस्य धूमे सत्त्वात्तमादाय धूमो न वह्निव्याप्य इति वाक्यस्याप्रामाण्यापत्तेः एवं गुरुधर्मस्यानवच्छेदकतया
तादृशधर्मावच्छिन्नविशिष्टबुद्धिप्रतितादृशधर्माश्रयप्रतियोगिकाभावकूटवत्तानिश्चयत्वेनैवानन्यगत्या विरोधित्वकल्पनात् कंबुग्रीवादिमा
न्नास्तीति दशायां कंबुग्रीवादिमन्नास्तीति ज्ञानविरोधोपि घटत इति प्राचीनमतनिर्भरः अतो गुरुधर्मस्यानवच्छेदकत्वे व्याप्तेरपि दुर्वचत्वमित्याह
न चैवमिति लघिष्ठेति द्रव्यं गुणत्वविशिष्टसत्त्वाद्वा इत्यादौ द्रव्यत्वसमनियतानां गुणत्वविशिष्टसत्त्वादीनामित्यर्थः अव्याप्तिमुपपादयति।गु-
णादीति। ननु हेतुमन्निष्ठाभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वव्यक्तीनां तत्तद्व्यक्तित्वेनाभावकूटवत्त्वमेव साध्यतावच्छेदकांशे निवेश्यमतो नोक्तदोषा
त आह। तन्नेति। यद्यपि गुरोरवच्छेदकत्वपक्षेपि स्वस्वप्रतियोगिव्यधिकरणाभावघटितव्याप्तेस्तत्तत्प्रतियोगिनागर्भत्वेन दुर्ज्ञेयत्वं। त-
थापि व्याप्यवृत्तिसाध्यकस्थलीयव्याप्तेरभिप्रायेणेदं तत्र प्रतियोगिवैयधिकरण्याप्रवेशात् निरवच्छिन्नहेत्वधिकरणवृत्तिकाभावप्रतियो
गितानवच्छेदकत्वमेव सर्वत्र व्याप्तिप्रविष्टमित्याशयेनेदमिति तु परमार्थः तेनाव्याप्यवृत्तिसाध्यकस्थलेपि व्याप्तेर्न ज्ञेयत्वमिति ध्येयं द्र-
व्यत्वत्वेति द्रव्यनिष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वापेक्षया द्रव्यत्वत्वावच्छिन्नवन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वस्य गुरुतया तदवच्छिन्ना
भावाप्रसिद्धेरिति भावः। ननु हेतुमन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकीभूतयत्किंचिद्धर्मावच्छिन्नाभाववत्संबंधस्वविशिष्टसामान्यकभिन्नत्वं स्व
विशिष्टसंबंधिनिष्ठाभावीयप्रतियोगितावच्छेदकीभूततादृशधर्मावच्छिन्नत्वं यत्साध्यतावच्छेदकं तदवच्छिन्नसामानाधिकरण्यं व्याप्तिरित्यत्र
वा दुर्ज्ञेयत्वाभावात्तथैव व्याप्तिर्वाच्येत्यत आह उपदर्शितेति सत्त्वादित्यादिना व्यापकतापर्यवसन्नत्वस्य तत्तदवच्छेदकत्वाभावगर्भसामान्यत्व

स्योपग्रहः अत एव गुरोरवच्छेदकत्वादेव संगच्छत इति अन्यथा घ्राणग्राह्यगंधत्वापेक्षया गुरुत्वेन घ्राणग्राह्यगुणत्वावच्छिन्नाभावाप्रसिद्ध्या न हेतोः
निकत्वं व्यभिचरितत्वं तत्र न स्यादिति भावः यद्यपि साध्यव्यापकतावच्छेदकधर्मावच्छिन्नाभाववद्वृत्तित्वमेव व्यभिचारः स च घ्राणग्राह्यगंधत्वावच्छि
न्नाभाववद्वृत्तित्वेनैव तत्र सुलभ इत्यपि शङ्का नैवकुं तथापि न दुष्टेः प्रकृतसाध्यानुमित्यविरोधितया हेत्वाभासता न स्यात् यद्विषयकत्वेन यथा
हृष्टानुमानविरोधितत्वं तस्यैव तत्र तथात्वादिति भावः ॥ इति श्रीजगदीशविरचिताऽवच्छेदकत्वनिरुक्तिः समाप्तिमगमत् ॥ ७ ॥